

M.S.ANDREYEVNING – “APK БУХАРЫ” ASARINING YOZILISH TARIXI VA BAYONI.

Toshpo'latova Shaxnoza Shuhratovna

Osiyo Xalqaro Universiteti

“Tarix va filologiya” kafedrası o'qituvchisi.

Ashurova Gulnoza Davlatbek qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti

Tarix (mamlakat va yo'nalishlar bo'yicha)

2-bosqich bakalavr talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8390819>

Annotatsiya. Ushbu maqolada M.S.Andreyevning Buxoro Ark muzey- qo'rg'onini o'rganganligi, uning sxematik rejasini tuzganligi, xonalar joylashuvi, qo'r'onda joylashgan binolar haqida alohida ma'lumotlar berib o'tganligi haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Ark, muzey-qo'rg'on, qasr, qal'a, hisor, diz, koh, zarbxona, Jome masjid, “Tahqiqoti arki Buxara”.

THE HISTORY AND DESCRIPTION OF THE WORK OF M. S. ANDREYEV - "ARK BUKHARI".

Abstract. In this article, it is stated that M.S.Andreyev studied the Bukhara Ark museum-fort, drew up its schematic plan, provided specific information about the location of the rooms, the buildings located in the fortress.

Key words: Ark, museum-fort, castle, castle, fortress, knee, mine, mint, Jame Mosque, "Research Ark of Bukhara".

ИСТОРИЯ И ОПИСАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ М. С. АНДРЕЕВА - "АРК БУХАРИ".

Аннотация. В данной статье говорится, что М.С.Андреев изучил музей-крепость Бухарский Арк, составил его схематический план, дал конкретные сведения о расположении помещений и построек, расположенных в крепости.

Ключевые слова: Арк, музей-крепость, замок, замок, крепость, колено, шахта, монетный двор, мечеть Джаме, «Исследовательский ковчег Бухары».

Ark Osiyo ko'kna shaharlaridagi hukmdorlar qarorgohi joylashgan qal'aband o'rda. Yozma tarixiy manbalarda ko'handiz, diz, koh, qasr, qal'a, hisor nomlari bilan ham tilga olinadi. Tabiiy baland tepa yoki maxsus yaratilgan baland do'nglik ustiga qurilib, atrofi baland devor bilan o'ralgan, bir yoki ikki darvozasi bo'lgan. Ark ichida hukmdorlarning, amaldor va lashkarboshilarning uy-joylari, davlat devonlari, zarbxona, masjid, sardoba va boshqa binolar bo'lgan. Buxoro arki milodning boshlarida qurilgan, ark sun'iy tepalikda joylashgan bo'lib, balandligi 20 metrga yetadi, qal'aning maydoni 4,2 ga ni tashkil qiladi. Dastlab qal'a yopiq ko'pburchak shaklida qurilgan bo'lib, uning tik onlari butunlay tosh bloklari bilan o'ralgan edi. arablar XVI asrda Shayboniylar sulolasi davrida hozirgi ansambl holiga kelgan¹.

Ark qal'asiga kirish darvozasidan boshlab, usti yopiq yo'lak — dolon orqali jome masjidiga tomon kirib boriladi. Qal'a o'z davrida shahar ichidagi shaxarcha maqomiga ega

¹ <https://meros.uz/object/buxoro-ark-qorgoni>

bo'lgan. Muzeysga tashrif buyuruvchilar tor yo'laklar bo'ylab, jome masjidi oldidan o'tib "Chorsu", taxt zali, qabulxona hovlisi, otxona va bosh vazir – qushbegi hovlisini aylanib chiqishlari mumkin. Qal'a tashrif buyuruvchilar nigohida Buxoroning qadimiy arxeologik yodgorligi sifatida qiziqish uyg'otadi².

Qo'rg'onning uncha aniq bo'lmagan qurilish tarixi to'g'risida fikr bildirish ancha og'ir, shu sababli XX asrda qal'adagi ilmiy izlanishlar juda katta ahamiyat kasb etadi. "Buxoro arki to'g'risidagi izlanishlar" ("Taxkikat-i ark-i Buxara") risolasida qayd etilishicha 1922-yillargacha qal'aning shimoli-g'arbiy burchagida devonxona, shaharning maxfiy mirshablari bo'lmish to'pchiboshining turar joyi, hamda Jome masjidining orqa qismida inshootlarni ta'mirlash ustaxonasi, ya'ni "kafisxona" binolari bo'lgan. Masjidning sharq tomonida saroy xizmatchilari uchun oshxona undan so'ng esa zarbxona va zargarlik ustaxonasi o'rin olgan. Ustaxonadan so'ng qo'rilgan devonxona ayni damgacha saqlanib qolinmagan³

Saroy tarixchisi Sayyid Muxammad Nosir fikricha amir Muxammad Raximxon (1756-1758 yillar) davrida Shaxrisabz bekining amir Nasrulloxon tomonidan qamalga olingan harami xotirasiga bag'ishlab, Childuxtaron masjidi qal'a ustida barpo qilingan. Xarobaga aylangan ushbu masjid oldida esa xalifa Alining avlodidan bo'lmish Sayyid Abdul G'ozi maqbarasi qoldiqlarini ko'rish mumkin. Tadqiqodchilarning fikricha Ark qal'asining sharqiy qismida Joniyar sulolasi hukmdori Abdulfayzxonning (1711-1747 yillar) Buxoro taxti uchun kurash chog'ida vafot etgan 7 ta o'g'li qabridan iborat uncha katta bo'lmagan qabriston mavjud bo'lgan. Ushbu etti shaxzoda qabridan iborat qabriston – ya'ni "Xaft sultan", hamda Sayyid Abdul G'ozi (Battol — g'ozi) maqbaralari o'z davrida dong'i ketgan ziyoratgohlardan hisoblangan.

O'z davrida qal'aning markaziy qismida, taxt zali bilan yonma-yon, Buxoro hukmdori oilasining ayollaridan iborat "Haram" (urda) joylashgan. Haram – bu alohida, begonalar nigohidan xoli, faqatgina hukmdorning o'zigagina tegishli hudud xisoblangan. Haramda ko'plab alohida yotoqxonalar, yuvinish xonalari, emakxonalar mavjud bo'lib, u uymakor gullar bilan bezatilgan ayvonlar, gulzoru favvoralar bilan bezatilgan. Haramni amirning volidasi boshqargan. O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan aktrisa Maryam Yakubova o'smirlik chog'ida Buxoro amirining haramida istiqomat qilgan, aktrisaning xotirlashicha, o'sha davrda haramda bosh nazoratchi Muxarramai – g'arch ("g'arch" taxallusi – ushbu ayolning oyoq kiyimidan chiqqan ovozdan kelib chiqib qo'yilgan) ismli ayol bo'lgan. Bosh nazoratchining vazifasi qizlarni saralab, ularni turli yo'nalishdagi ishlarga jalb etishdan iborat bo'lgan. Katta haram "Urdai Kalon"ni amirning onasi boshqargan, amirning ayollari "Urdai Zebocha", "Nav", "Xosa", "Nakshin" kabi yotoqxonalarni egallashgan. Ular taxt vorislarining volidalari hisoblangan. "Hammom", "Xonaqo", "Peshga" kabi nomlanuvchi ayollar yotoqxonalarida yuzlab turli ijtimoiy qatlamga mansub qizlar istiqomat qilishgan. Qizlarga haramda maktab tashkil etilgan bo'lib, ularga odob axloq qoidalari, muomala madaniyati, ashula va raqs o'rgatilib, taniqli shoirlarning she'rlari bilan tanishtirilgan. Bundan tashqari muqaddas Qur'on kitobi to'g'risida saboq berilgan. Ba'zida haramdagi ushbu qizlarni saroyning namunali xizmatchilariga hukmdor qaroriga binoan tuhfa sifatida nikohlab berilgan⁴.

² www.bukharamuseums.uz (<https://www.bukharamuseums.uz>)

³ www.bukharamuseums.uz (<https://www.bukharamuseums.uz>)

⁴ www.bukharamuseums.uz (<https://www.bukharamuseums.uz>)

XX asr davomida Buxoro tarixi masalasi, uning etnografiyasi va arxeologiyasiga bo'lgan qiziqish yanada ortdi. Xususan, Sayyid Muhammad Nasir ibn Muzaffar. "Tahqiqoti arki Buxara"⁵, Rahmatov Sh. A. "Средневековая фортификация Термеза", Некрасова Е. Г. "К истории сложения стен арка Бухары" (новые археологические данные)⁶, Мухамеджанов А. Р. Результаты археологических исследований на территории города Бухары, Алимова Д. А. "Бухара конца XIX—начала XX века и зарождение Джадидизма" Андреев М. С. Чехович О. Д., "Арк Бухары"⁷. Shuningdek Ya. G'ulomov, V.A.Shishkin, A.Asqarov, O.A.Suxareva, X.Duke, U.Islomov, M.Qosimov, F.Qosimov, V.A.Bulatova va boshqalar tadqiqotlar olib borib, voha tarixi va arxeologiyasi bo'yicha ulkan yangiliklarni amalga oshirishgan. Ushbu nomlar qatorida Buxoro vohasi me'moriy obidalarini sarkori hisoblanmish Ark qo'rg'onini tadqiq etgan Mixail Stepanovich Andreyev alohida o'rin tutadi⁸.

Shu sababli, Buxoro arki bo'yicha O'rta Osiyo xalqlari tillari va turmush tarzi bo'yicha marhum tadqiqotchi, SSSR fanlar akademiyasining muxbir a'zosi M. S. Andreyevning ilmiy arxivida saqlanayotgan material katta qiziqish uyg'otadi. Unda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida M. S. Andreyev tomonidan 1940-1941 yillarda tuzilgan arkda mavjud bo'lgan binolar va ulardagi hayot tavsifi mavjud. Inqilobdan oldin arkda tez-tez bo'lgan bir nechta guvohlarning, Buxoro qariyalarining hikoyalari ko'ra, olim ularni topishga muvaffaq bo'lgan.

Kitobning asosiy qismi "arkning sxematik rejasining tavsifi", haqida. Arkning janubi-g'arbiy qismi M. S. Andreyev va M. S. Yusupov, Sharqiy qismidagi qurilmagan binolar uchun, shuningdek Shimoliy va markaz uchun M. S. Yusupov, shimoli - sharqiy qismi uchun esa O. D. Chekovich, ba'zi ish rejalarini texnik bajarishda V. Ivanov va Strushchenko ishtirok etdilar. Inqilobdan keyingi omon qolgan binolar ekspeditsiya ishtirokchilari tomonidan tomonidan tuzilgan sxematik rejalar bo'yicha amalga oshirildi. Ark va uning alohida qismlarining ish rejalarini M. S. Andreyevning shaxsiy arxivida - A. Donish nomidagi Tojikiston fanlar akademiyasining Dushanbe shahrida saqlanadi¹⁰.

1936- yilda M. S. Andreyev Usto Ibrogim Hofizov tomonidan tuzilgan Ark qismlarining rejalarining saqlanib qolgan qismi sotib olingan va M.S.Andreyevning arkni o'rganish bo'yicha ishi boshlangan. Toshkentdagi O'zSSR san'at muzeyi ilmiy arxivida Ark rejasining ikkita bo'lagi tavsifi (165 jamg'armasi) mavjud. M. S. Andreyev Ark oldida joylashgan binolar va arkning g'arbiy qismidagi kirish joyiga tutash xonalarni to'liq tavsiflangan va Ark tavsifining nashr etilgan matniga kiritilgan. Rejaning ikkinchi qismining tavsiflari saqlanmagan. Topografik asos sifatida 1927-yilda M. E. Masson tashabbusi va rahbarligida Moraiti va Brede topograflari tomonidan arkning batafsil geodeziyasini suratga olish rejasini qabul qilingan. Rejaning asl nusxasi topilmagan. SSSR fanlar akademiyasi arxeologiya institutining Leningrad bo'limi arxivida yagona nusxasi (ko'k) 1961-yilda O. D. Chekovich tomonidan topilgan. Ushbu rejani tuzishda topograflarning asosiy vazifasi, arkning vayron bo'lgan qismi yuzasi- relyefini batafsil belgilash (kelajakdagi

⁵ Саййид Мухаммад Насир ибн Музаффар. Тахкикат-и арк-и Бухара. (Исследования о Бухарском Арке) / Пер. с перс. Гуломова С. Отв. ред. Юсупова Д. — Т. : Tafakkur, 2009. — 102 p. — ISBN 978-9943-372-56-6.

⁶ Некрасова Е. Г. К истории сложения стен арка Бухары (новые археологические данные) // Из истории культурного наследия Бухары. — Ташкент : «Узбекистан», 1990. — С. 15-27.

⁷ Андреев М. С. Арк Бухары / Чехович О. Д., — Д. : Дониш, 1972. — 163 p.

⁸ Umarov B, Qo'lyiyev U M. S. Andreev The great Eastern Scientist// International journal of Philosophical studied and Social Sciences Vol: 2, Issue: 3|| 2022 ISSN-E: 2181-2047, ISSN-P: 2181-2039

¹⁰ Андреев М. С. О. Д. Чехович "Арк Бухары". "Дониш" Душанбе, 1972.

arxeologik ishlar uchun) edi. O'sha paytda saqlanib qolgan binolar faqat kontur bo'yicha rejalashtirilgan edi. Ushbu rejadani tashqari, M. S. Andreyev arxivida ikkinchi qavat rejalari va yerto'lalar (rasm.4) arkning g'arbiy qismi rejalari mavjud.

Olim 1936-yilda, O'zSSR san'at muzeyida ishlab yurgan paytlarida, Buxoroga tashrif buyurgan va bu yerda Buxoro Ark (Kreml) rejasining muhim qismini topgan. Uni mahalliy qutqaruv omborida tungi qo'riqchi bo'lib xizmat qilgan va o'tmishda arkning rejasini (sxematik) chizgan, so'nggi amirlarning me'mori bo'lgan kekxa odam Ibrogim Xofizovdan olgan¹¹.

Buxoroga ekspeditsiya 1940-yilda M. S. Andreyev rahbariyati ostida bo'lib o'tdi.

Buxoroga tashrif buyurgan ekspeditsiya ishtirokchilarining ekspeditsiya davomida to'plagan materiallarida jamoaviy ishlarining bo'limlaridan biridir. Ushbu asar "Old Buxoro" umumiy sarlavhasi ostida nashr etilishi rejalashtirilgan edi.

Ekspeditsiya O'rta Osiyo davlat universiteti tarix fakulteti tashabbusi bilan amalga oshirilgan. Ekspeditsiya xarajatlarining yarmini o'z zimmasiga - O'zSSR san'at muzeyi, shuningdek, Samarqand va Buxoro muzeylari olgan, ular ekspozitsiyaga yordam berish uchun bitta ilmiy xodim ajratdilar (M. S. Yusupov Samarqand muzeyidan va L. I. Rempel Buxorodan), O'zbekiston qadimiy va san'at yodgorliklarini muhofaza qilish qo'mitasi ham ekspeditsiyada ishtirok etib, Buxoro ark rejasini tuzishni o'z zimmasiga oldi. Yuzaga kelgan masalalar bo'yicha maslahat berishda ishtirok etdi. Buxoroga qisqa muddatga kelgan SAGU tarix fakulteti dekani I. K., Dodonov va professor V. N. kun. Ekspeditsiyaning ilmiy materiallarini yig'ish uchun jami besh kishi ishlagan, ular o'zlariga ergashganlarni tanladilar:

O. D. Chekovich -Buxoroda yer egaligining tabiati, Buxoro savdogarlar bo'yicha, Buxoroda savdo va sudxo'rlik.

M. S. Yusupov - sud tuzilishi va sud jarayoni, armiya, ma'muriyat, moliya.

K. V. Rusinova- Buxoroda hunarmandchilik va hunarmandchilik sexlari.

L. I. Rempel- Buxoroning XIX- XX asr tarixiy topografiyasi.

M. S. Andreyev – XIX asrning oxiri va XX asr boshidagi Buxoro Arki (Kreml)¹².

Bundan tashqari, Buxoroda uzoq vaqt xizmat qilgan muhandis F. V. Yeselevich ishtirok etishga rozi bo'ldi, u geologik tadqiqotlar asosida hozirgi Buxoro arkining tepaligi ostidagi materik yuzasini tavsiflash bo'yicha maqola taklif qildi. Afsuski, uning bevaqt o'limi bu ishga to'sqinlik qildi.

Ekspeditsiya ishining ijobiy tomonlaridan biri, materiallarni to'plagan beshta ishtirokchining hammasi mahalliy tillarni bilishgan va M. S. Yusupov tug'ilib, bolaligini Buxoroda o'tkazgan. Bu tarjimonlarni chetlab o'tib, aholi bilan bevosita muloqot qilish va ishning muvaffaqiyati uchun zarur bo'lgan to'liq tushunish imkoniyatini yaratdi.

M. S. Andreyev tomonidan "Buxoro amiri kuni" mavzusida ma'lumot to'plash (shuningdek, Ark bo'yicha) hali tugallanmagan edi. Biroq, olim asarni o'zi xohlaganidek, tezda tugata olmagan bo'lsa ham, ushbu materialni xuddi shunday nashr etish kerak deb o'ylagan, chunki bu XIX va XX asr boshlarida Buxoroning ikkinchi yarmini o'rganishda qiziqarli va foydali bo'lishi mumkin.

¹¹ Андреев М. С. О. Д. Чехович "Арк Бухары". "Дониш" Душанбе, 1972.

¹² Андреев М. С. О. Д. Чехович "Арк Бухары". "Дониш" Душанбе, 1972.

“Tahqiqot” asari muallifning so'zlariga ko'ra¹³, Arkada yangi binolar qurish Amir Haydar (1800-1825) davrida boshlangan. Arkda Chahor chaman deb nomlangan bolalar bog'chasi bo'lganligi haqida xabar berilgan. Amir Nasrullo (1826-1860) davrida Rahimxonning uyi qarshisida yana bir qabul zali qurilgan. Amir Muzaffar (1860-1885) davrida arkda rus elchilari uchun uy qurilgan; Abdulahadxon davrida Arsenalning tosh binosi va chang ombori, uning ichida “g'azabxon” chuquri joylashgan bo'lib, u yerda arkda yashirincha o'ldirilgan “aybdor va begunoh” saroy a'zolarining jasadlari tashlangan.

1962-yilda arxitektori E. K. Vidyakin tomonidan “arkning sxematik rejasi tavsifi”ni nashr etishga tayyorlash uchun O. D. Chexovich rahbarligida Toshkentda arkning yig'ma rejasi tuzilgan. 1963-yilda me'mor A. S. Yakovlev rahbarligida A. K. Pisarchik, ish rejalarini qo'shimcha o'rganish asosida, O. D. Chexovich bilan kelishilgan ba'zi tushuntirishlar va tuzatishlar kiritildi¹⁴.

ARKNING SXEMATIK REJASINING TAVSIFI

Arkning asosiy kirish qismi me'moriy jihatdan ikki ustunli minoralar shaklida qurilgan bo'lib, ularning yuqori qismi panjaralar bilan bog'langan, uning ustiga ayvonxona qurilgan. Arkka kirish ikki tomoni ulkan toshlar bilan o'ralgan pandus orqali kiriladi. Pandusning uzunligi taxminan 20 m bo'lib, devorlardan biriga katta charm qamchi (Amir hokimiyatining ramzi) ilib qo'yilgan.

Darvozadan uzun qorong'i yo'lak (dolon) boshlanadi, uning ikki yon tomonida suv, qum va mahbuslar saqlanishi uchun bir nechta hujralar mavjud bo'lib, ularning birida taniqli yozuvchi Sadridin Ayniy ham bir paytlar azob chekib yotgan.

Arkdan g'arbiy tomonda, arablar bosqinidan oldingi davrda, shaharning bir paytlar odamlar bilan gavjum jamoat markazi bo'lgan Registon maydoni vujudga kelgan. XIII asrgacha u yerda devonlar (vazirliklar) ning ma'muriy binolari va zodagon amaldorlarning turarjoy saroylaridan tashkil topgan, keyinchalik esa bozor rastalari egallagan.

Ark ro'parasida qurol aslahaxona ombori, qurol-yarog' ustaxonalari, harbiy bosh qo'mondonning qabulxonasi, shuningdek, katta Poyanda masjidi, kichik mahalla masjidlari, Bozori Gusfand madrasasi va Dorul-shifo-madrasa mavjud bo'lib, u erda bo'lajak shifokorlar ta'lim olishgan, uning tarkibida kasalxona va tibbiy maslahat-yordam bo'limlari mavjud edi. Shuningdek bu maydonda don mahsulotlari, go'sht, attorlik buyumlari, choy, qog'oz, siyoh, yangi tug'ilgan chaqaloqlar uchun beshiklar, qoramol, sabzavotlar, poliz mahsulotlari, qovun, tarvuz, yog'och idishlar va boshqa mahsulotlar savdosi ham amalga oshirilgan¹⁵.

Ark - qurilish nuqtai nazaridan g'arbdan sharqqa bir oz cho'zilgan noto'g'ri to'rtburchak shaklida. Ark devorlarning uzunligi 789,6 metr, maydoni esa 3,96 gektarni tashkil etadi. Ark qal'asi mudofaa devorlari balandligi Registon maydoni sathidan 16 dan 20 m gacha o'zgarib turadi. Arkning baland kirish portali XVII asrda qurilgan galereya (nog'oraxona) bilan bezatilgan. Bu yerda kun davomida turli maqomlar ijro etilgan, ular orqali aholi vaqtni bilishardi.

Dolon XVIII asrda bosh mahalla masjidi tarzida qayta qurilgan Jome masjidiga olib boradi. Masjid u uch tomonli ayvon bilan o'ralgan to'rt ustunli ichki honadan iborat. Ichki hona bezaklari

¹³ Саййид Мухаммад Насир ибн Музаффар. Тахкикат-и арк-и Бухара. (Исследования о Бухарском Арке) / Пер. с перс. Гуломова С. Отв. ред. Юсупова Д. — Т. : Tafakkur, 2009. — 102 p. — ISBN 978-9943-372-56-6.

¹⁴ Андреев М. С. О. Д. Чехович “Арк Бухары”. ” Дониш” Душанбе, 1972.

¹⁵ <https://telegra.ph/ARK-06-18>

XIX asr oxiri XX asr boshlariga xosdir. Masjidning e'tiborni o'ziga tortadigan eng go'zal qismi bu - mehrob va qismlarga bo'lingan yog'och shiftidir. Bu erda so'nggi ta'mirlash ishlari 1910-1920 yillarda ganch o'ymakorligi bilan shug'ullangan taniqli o'zbek xalq ustasi Shirin Murodov ishtirokida amalga oshirildi. Hozir ushbu masjidda qo'lyozma kitoblarining noyob eksponatlari ko'rgazmaga qo'yilgan Xattotlik tarixi muzeyi joylashgan¹⁶.

Buxoro saroyiga kelgan amaldorlar otxona (saisxona) ga o'zlarining otlarini qoldirishgan. Faqat Amir otda o'tirgan holda arkga kirishi, harbiy feodallarning boshlig'i – “otaliq” va ruhoniylar orasida eng yuqori daraja – “qozikalon” rampaning yarmigacha otda ko'tarilgan, “rais”, “hokim”, “to'qsabo” “miroxurlar” rampaga chiqmasdan undan uzoqroqda otlardan tushishgan, kichikroq darajadagi savdogarlar otdan tushib uzoq masofaga piyoda borishlari kerak edi. Rampaning uzunligi taxminan 20 m, eni 3,5 m dan 5 m gacha. Dastlab rampa yog'och platformaga ega edi, shuning uchun u Taxtapul deb nomlangan. 1894-95 yillarda eskirganligi sababli, eski turdagi tekis, kuygan g'ishtlardan yasalgan Pol bilan almashtirildi. Rampaning yog'och platformasi ostida “kanaxona” bilan bog'langan bo'sh joy bor edi. Taxtapul ostidagi kanaxonada og'ir jinoyatlarni sodir etgan saroy ahli ham saqlangan. Rampadagi loglar ataylab bir-biriga mahkam bog'lanmagan va ular orasida kanaxon xonasiga havo o'tishi uchun bo'shliqlar qoldirilgan, jinoyatchi u erga tushirilganidan keyin mahkam yopilgan. “Pestokcha” - rampaning yuqorida aytib o'tilgan yon kirish joylari oldidagi devorlarga o'rnatilgan temir halqalar. Rampaning ikkala tomonida ikkita shunday halqa mavjud. Halqalar orasidagi yo'l ba'zi hollarda zanjir bilan to'sib qo'yilgan¹⁷.

REFERENCES

1. Андреев М. С. О. Д. Чехович “Арк БухарЫ” .” Дониш” Душанбе, 1972
 2. АБУ БАҚР МУҲАММАД ИБН ЖАЪФАР НАРШАХИЙ БУХОРО ТАРИХИ ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ ТОШКЕНТ, 1966. С. 28.
 3. Саййид Мухаммад Насир ибн Музаффар. Тахкикат-и арк-и Бухара. (Исследования о Бухарском Арке) / Пер. с перс. Гуломова С. Отв. ред. Юсупова Д. — Т. : Tafakkur, 2009. — 102 p. — ISBN 978-9943-372-56-6.
 4. Некрасова Е. Г. К истории сложения стен арка Бухары (новые археологические данные) // Из истории культурного наследия Бухары. — Ташкент: «Ўзбекистан», 1990. — С. 15-27
 5. Umarov B, Qo'lyiyev U M. S. Andreev The great Eastern Scientist// International journal of Philosophical studied and Social Sciences Vol: 2, Issue: 3|| 2022 ISSN-E: 2181-2047, ISSN-P: 2181-2039
- Internet saytlari:
6. www.bukharamuseums.uz
 7. <https://meros.uz/object/buxoro-ark-qorgoni>
 8. <https://telegra.ph/ARK-06-18>

¹⁶ <https://telegra.ph/ARK-06-18>

¹⁷ Андреев М. С. О. Д. Чехович “Арк БухарЫ” .” Дониш” Душанбе, 1972